

Sławomir Olszewski

Agresja u osób o obniżonej sprawności umysłowej – rodzaje oddziaływań psychopedagogicznych kierowanych na zachowania agresywne dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim

Pracując z dziećmi, czy z młodzieżą w szkole, w internacie często ogarnia nas poczucie bezradności wobec przejawów agresji. Nie zawsze nasze reakcje na nie przynoszą oczekiwany efekt. Aby działania te stały się efektywne, konieczne jest jak najdokładniejsze poznanie zjawiska agresji, przyjrzenie się sposobom oddziaływania nań. Jest to zasadniczy cel przeglądu literatury, którego dokonałem i którego wyniki przedstawiam w tym artykule. Prezentacja ta stanowi wstęp do opracowania szczegółowego programu pomocy agresywnemu dziecku upośledzonemu umysłowo w stopniu lekkim.

Trudno jest wskazać powszechnie akceptowaną definicję agresji. Źródłostów pojęcia agresja odnaleźć można w łacińskim słowie *aggressio*, *-onis*, które oznacza napad, natarcie, jak i przystępowanie do działania. W psychologii termin agresja jest używany do określania:

1. sytuacyjnie wywołanych stanów motywacyjnych (emocjonalna gotowość do agresji),
2. reakcji lub aktywności (określone zachowania),
3. stałej cechy indywidualnej (charakteryzującej się stałością i powtarzalnością wzorów zachowań, zespołem określonych postaw i motywów),
4. sekwencji interpersonalnych lub społecznych interakcji powstałych w odniesieniu tych interakcji do wzorców społeczno-kulturowych standardów społecznych (np. agresja związana z pełnieniem roli mężczyzny, przywódcy i innych) (A. Mummendey, V. Linneweber, G. Loeschper, za A. Frączek 1993).

Adam Frączek (1973) wyróżnia trzy kryteria, poprzez które można opisywać agresję: kryterium intencjonalności, kryterium określonych konsekwencji zachowania się, kryterium kontekstu społecznego.

Czynności uruchamiane i sterowane przez motywację uszkodzenia drugiej osobie, których skutkiem jest cierpienie ofiary i szkoda obiektu ataku, rozpoznawane w związku z analizą kontekstu społecznego, w jakim występują nazywane będą agresją (A. Frączek 1973).

Istnieją dwa główne kierunki rozważań z genezą ludzkiej agresji (por. H. Pietrzak 1992). Pierwszy kierunek, który koncentruje się na biologicznych uwarunkowaniach (teorie ujmujące agresję jako wrodzoną skłonność – instynkt: P. Bovet, S. Freud, H. Nunberg, H. Hartman, E. Kris i W. Loewenstein, K. Lorenz i inne). Drugi – skupiające teorie akcentujące psychospołeczne aspekty mechanizmów powstawania zachowań agresywnych. Wymienić wśród nich należy teorie związane z nurtem behawioryzmu, określające agresję jako nawyk – A.H. Buss, teorie upatrujące źródeł agresji w doznawanej przez jednostkę frustracji – J. Dollard i N.E. Miller, S. Rosenzweig, L. Berkowitz oraz teorie społecznego uczenia się agresji – A. Bandura, teorie poznawcze – S. Feshbach (por. także Z. Bartkowicz 1983, J. Grochulska 1993).

Nie sposób odmówić racji twierdzeniom zaliczanym do pierwszego z wymienionych kierunków rozważań na temat agresji, a wskazującym na istnienie organicznego podłoża ludzkiej agresji. Wyniki badań neurofizjologicznych dostarczają argumentacji tym teoriom. Stwierdzono, że reakcjom agresywnym towarzyszy podwyższony poziom testosteronu w organizmie (J. Ehrenkranz, E. Bliss, M.H. Sheard za: H. Pietrzak 1992, J.E. Stevens 1994). Istnieją również związki między funkcjonowaniem międzymózgowia, układu limbicznego a zachowaniami agresywnymi. Zaburzenia w strukturze i funkcjonowaniu okolicy skroniowej mózgu, guzy powstałe w tym miejscu prowadzą do wzmożonego napięcia i tendencji agresywnych. Jest to również czynnik wpływający na kształtowanie się ośrodków mózgowych kontrolujących reakcje agresywne (S. Livingston za: H. Pietrzak 1992). Ma to niewątpliwie znaczenie w przypadku organicznie uwarunkowanego czynnikami organicznymi upośledzenia umysłowego.

Agresja w tych przypadkach jest reakcją na określone zaburzenia i uszkodzenia. Znacznie częściej jednak zachowanie agresywne jest wynikiem zaburzonych reakcji z otoczeniem.

Obie grupy przyczyn – te tkwiące w organizmie i te powstałe w otoczeniu jednostki – decydują również o powstaniu i nasilaniu agresywności. Czy jednak u tych osób, częściej niż u osób w normie intelektualnej, występują zachowania agresywne?

Trudno udzielić jednoznacznej odpowiedzi na to pytanie. Teza o zwiększonym poziomie agresji nie jest tylko obiegową opinią. Można ją także znaleźć w literaturze (T. Bilikiewicz 1969; L.R. Huesmann 1987). Niektórzy autorzy (Z. Bartkowicz 1983; B. Bobek 1989; Z. Ostrihanska 1975) podkreślają jednak, że osoby upośledzone umysłowo w stopniu lekkim w ten sam sposób, z tą samą częstotliwością lub nawet rzadziej, w porównaniu z osobami w normie intelektualnej, przejawiają zachowania agresywne.

Do grupy czynników mogących mieć wpływ na zwiększony poziom agresji osób upośledzonych umysłowo poszczególni autorzy zaliczają:

- organiczne uszkodzenia mózgu,
- patogeny wpływ środowiska – zarówno frustrujący: mogący wpływać na kształtowanie poczucia nieadekwatności, poczucie niskiej wartości, jak i modelujący – dostarczający wzorów agresywnego działania, bezkrytycznie z reguły przyjmowanych przez dziecko o obniżonym poziomie intelektualnym,

- brak umiejętności wglądu w siebie, racjonalizacji, gorsza samokontrola,
- trudności w komunikowaniu swoich uczuć i pragnień,
- trudności w uczeniu się reakcji alternatywnych do agresji,
- trudności w rozumieniu norm społecznych,
- nieumiejętność przewidywania skutków swojego postępowania.

Następujące cechy upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim nie sprzyjają rozwojowi agresywności (Z. Bartkowicz 1983):

- ograniczenie zdolności do naśladownictwa,
- deficyty w zakresie percepcji i pamięci (utrudniające przyswajanie wzorców zachowań agresywnych),
- ograniczona wrażliwość na wzmocnienia społeczne (ograniczająca utrwalanie się agresji pod wpływem zachęty i pochwały otoczenia),
- zwiększona wrażliwość na bodźce negatywne (lęk przed podejmowaniem aktów agresji).

Po uważnym przyjrzeniu się wyżej wymienionym czynnikom okazuje się, że na ukształtowanie się przeważającej części z nich ma wpływ otoczenie. Upośledzenie czyni człowieka bardziej podatnym na wystąpienie niekorzystnych zmian w zachowaniu, lecz o tym, jakie cechy osobowości posiada – decyduje przede wszystkim środowisko społeczne w jakim żyje. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, że najnowsza definicja upośledzenia umysłowego opracowana przez Amerykańskie Towarzystwo do Badań nad Upośledzeniem Umysłowym określa upośledzenie umysłowe jako czynnik zaburzający rozwój, powstały w wyniku interakcji osoby ze środowiskiem, w którym przebywa [*disabling condition resulting from the interaction of a person with his or her environment*]. Przesuwa tym samym w znaczący sposób odpowiedzialność za konsekwencje tegoż upośledzenia na środowisko (S. Reiss 1994, M. Kościelska 1995).

Otoczenie powinno w związku z tym zarówno zapobiegać negatywnym skutkom swoich oddziaływań, jak i je niwelować. Opis różnych rodzajów oddziaływań na agresywne zachowania znaleźć można w pracach wielu autorów (A. Domagała 1993, J. Grochulska 1993, K. Sawicka 1993, Š. Vašek 1994, D. Wells i M.J. Miller 1993 i inni).

Warto przedstawić podstawowe kierunki i możliwe sposoby owych oddziaływań ukierunkowanych tak na zapobieganie, prewencję zachowań agresywnych, jak i na korekcję, korygowanie i terapię. Przegląd ten został oparty na teoretycznym modelu agresji osób z trudnościami w uczeniu się stworzonym przez W.I. Gardnera i C.L. Cole (za: S. Whitaker 1993). Proponowany model to struktura złożona z wielu komponentów. W.I. Gardner i C.L. Cole sugerują, że:

- Agresja występuje w kontekście środowiskowym składającym się nie tylko ze szczególnej (dyskryminacyjnej) stymulacji, ale także z układu wydarzeń, które wpływają na prawdopodobieństwo wystąpienia agresji. Z tego powodu konieczne jest odpowiednie działanie ukierunkowane na środowisko.
- Aspekty indywidualne wpływają na to, czy jednostka będzie odpowiadać na prowokację agresją – czy też nie. Agresja może być zredukowana przez uczenie się reagowania w sposób bardziej aprobowany społecznie na sytuacje zwykle prowokujące zachowania agresywne.
- Konsekwencje agresji wpływają na prawdopodobieństwo wystąpienia jej w przyszłości. Stanowi to podstawę do stosowania metod behawioralnych.

Przyjęcie teoretycznego modelu ukazującego różne aspekty agresji (środowiskowy, indywidualny i instrumentalny) stanowiło podstawę do opracowania klasyfikacji psychopedagogicznych oddziaływań podejmowanych z myślą o eliminowaniu agresji, lub o nadaniu jej społecznie akceptowanego kierunku. Działania te mogą mieć charakter prewencyjny lub charakter korektywny, terapeutyczny. Zapobieganie wiąże się z oddziaływaniami związanymi z wychowaniem kreatywnym, kładącymi nacisk na rozwój osobisty i społeczny człowieka.

Pierwsza grupa oddziaływań to interwencje środowiskowe. Obejmuje ona powiązane ze sobą działania skierowane na pracę z osobami znaczącymi dla dziecka. Działania te nastawione są na:

- zaspokajanie potrzeb dziecka (bezpieczeństwa, akceptacji, uznania),
- eliminowanie czynników frustrujących (niepowodzenia szkolne, frustracje mogące wpływać z wychowania w atmosferze porównywania i konkurencji, izolacja w grupie rówieśniczej, brak akceptacji dziecka ze strony rodziców, zapobieganie zjawisku przeniesienia frustracji: nauczyciel, rodzic, który nie realizuje się w swojej pracy, jest słabo wynagradzany, doświadcza innych stresów, może przenosić mimowolnie swoje niezadowolone na dzieci, te z kolei na młodszych kolegów). Wiąże się z tym zabezpieczenie przed negatywnym oddziaływaniem modeli (przede wszystkim chodzi o oddziaływanie mediów, osób znaczących), modelowanie pozytywne.

Druga grupa oddziaływań to oddziaływania skierowane na jednostkę. Ich celem może być albo zmiana kierunku przejawianej przez dziecko agresji, albo eliminowanie zachowań agresywnych. Nim zacznie się działać należy próbować ustalić, co się dzieje z dzieckiem, czy to agresja wyuczona, czy nie (w pierwszym przypadku ważne, by reakcja nastąpiła od razu).

U podłoża koncepcji działań mających zmieniać kierunek reakcji agresywnych leży przekonanie, że zachowań agresywnych nie sposób hamować, gdyż nagromadzona energia musi znaleźć ujście. K. Sawicka (1993) wskazuje na trzy zasadnicze sposoby zmiany kierunku zachowań agresywnych: ekspresję agresji, jej kanalizację, sublimację agresji.

Ekspresja agresji polega na wyładowaniu energii, rozładowaniu nagromadzonych napięć (katharsis) w bezpieczny dla życia sposób. A. Frączek (1973) wskazuje jednak, że „ekspresja i rozładowanie agresji nie równa się usunięciu na stałe tendencji do atakowania, zadawania cierpienia”. Jedną z form ekspresji agresji mogłoby być na przykład oglądanie filmów pełnych agresywnych zachowań. W tym przypadku obserwacja agresywnych scen wzmaga, a nie rozładowuje napięcia emocjonalne – co ułatwia wystąpienie reakcji agresywnych.

Kanalizacja agresji. Agresja może być przejawiana w społecznie akceptowanych formach np. w sporcie (por. R.M. Kalina 1991).

Sublimacja agresji. Agresja, instynkt walki może stanowić siłę wykorzystywaną dla realizacji celów i wartości cenionych społecznie (bogactwo, piękno – sztuka).

Wśród działań mających na celu eliminowanie zachowań agresywnych wymieniane są oddziaływania „antyseptyczne” – prewencyjne, techniki behawioralne – związane z reguły z konkretnym zachowaniem oraz techniki, których celem jest uczenie się radzenia sobie z sytuacjami powodującymi agresję.

Oddziaływania „antyseptyczne” – interwencje mające nie dopuścić do tego, by dziecko krzywdziło siebie lub innych to:

- ignorowanie zachowań niepożądanych,
- dawanie sygnału,
- bliskość fizyczna lub dotyk,
- okazywanie zainteresowania,
- rozładowanie napięcia przez humor, żart,
- interpretacja,
- restrukturalizacja zajęć,
- bezpośrednio odwoływanie się,
- skrępowanie fizyczne.

Wśród technik behawioralnych należy wymienić:

- wzmocnienia negatywne (zmienia zachowanie na krótki czas, wzrost agresji do osoby karzącej, selektywne unikanie danego zachowania),
- eliminowanie pozytywnych wzmocnień (wygaszanie-ignorowanie, zawieszanie, wzmacnianie pozytywne),
- eliminowanie negatywnych wzmocnień,
- system ponoszenia kosztów za określone zachowania,
- modelowanie czynności prospołecznych,
- nadmierne korygowanie – przywrócenie otoczeniu stanu wyjściowego.

Najczęściej stosowane sposoby pomocy dzieciom agresywnym związane z uczeniem się nieagresywnych zachowań to:

- trening komunikacji funkcjonalnej (nauka werbalizacji pragnień, uświadamianie sobie własnych stanów emocjonalnych, jak i emocji przeżywanych przez innych ludzi),
- trening umiejętności społecznych (uczenie pełnienia ról społecznych, zachowań prospołecznych – odgrywanie ról – psychodrama – uczenie odbioru i nadawania informacji zwrotnych),
- uczenie samokontroli (kształtowanie decentracji indywidualnej – wrażliwości empatycznej, hamowanie i tonowanie przykrych napięć, zmniejszanie napięcia wewnętrznego – relaksacja, kształtowanie samoświadomości, poczucia własnej wartości, stymulowanie rozwoju motoryki i percepcji, wskazywanie na małą skuteczność nieakceptowanych społecznie zachowań agresywnych).

Należy pamiętać, że skuteczne oddziaływanie na zachowania agresywne mimo że niełatwe, jest możliwe. Konieczna jest jednak znajomość siebie, przejawianych przez siebie reakcji, a także znajomość dziecka, jego potrzeb, sytuacji panującej w rodzinie. Niezbędnym warunkiem jest również akceptacja dziecka i wiara w skuteczność pracy z nim.

BIBLIOGRAFIA

- Bartkowicz Z., *Nieletni z obniżoną sprawnością umysłową w zakładzie poprawczym*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1983
- Bilikiewicz T., *Psychiatria kliniczna*, PZWL, Warszawa 1969
- Bobek B., *Poziom agresywności i lęku u młodzieży niepełnosprawnej i sprawnej umysłowo*, Acta Universitas Wratislaviensis nr 978, Prace Pedagogiczne LXII, Wrocław 1989

- Domagała A., *Dziecko agresywne – sposoby postępowania*, Opieka Wychowanie Terapia 1991, nr 1-2
- Frączek A., *Problemy psychologicznej teorii agresji*, Psychologia Wychowawcza 1973, nr 3
- Frączek A., *Socjalizacja a interpsychiczna regulacja agresji interpersonalnej*, [w:] Frączek A., H. Zumkley (red.) *Socjalizacja a agresja*, Instytut Psychologii PAN, Warszawa 1993
- Grochulska J., *Agresja u dzieci*, WSiP, Warszawa 1993
- Huesmann L.R., Eron L.D., Yarmel P.W., *Intellectual Functioning and Aggression*, Journal of Personality and Social Psychology 1987, Vol. 52, Nr 1
- Kalina R.M. *Przeciwdziałanie agresji*, Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej, Warszawa 1991
- Kościelska M., *Oblicza upośledzenia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995
- Ostrowska Z., *Poziom inteligencji a przestępczość*, [w:] *Zagadnienia przestępczości w Polsce*, pod red. J. Jasińskiego, Warszawa 1975
- Pietrzak H., *Agresja indywidualna i zbiorowa w sytuacji napięć i konfliktów społecznych*, Wydawnictwa WSP w Rzeszowie, Rzeszów 1992
- Praca z dzieckiem agresywnym w szkole* (na podstawie A.P. Goldstein, A.J. Apter, B. Harootunian, „School violence” opracowała Iwona Odrowąż-Pieniążek), Ministerstwo Edukacji Narodowej, Warszawa 1988
- Reiss S., *Issues in Defining Mental Retardation*, American Journal on Mental Retardation 1994, Vol. 99, Nr 1
- Sawicka K., *Rozwój autokontroli emocjonalnej. Program socjoterapii dzieci agresywnych*, Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji UW, Warszawa 1993
- Stevens J.E., *The Biology of Violence*, BioScience, Vol. 44, 1994
- Vašek Š., *Agresivne dieta*, Efeta 1994, nr 1
- Wells D., Miller M.J., *Adolescent Affective Aggression: An Interventional Model*, Adolescence 1993, Vol. 28, Nr 112
- Whitaker S., *The Reducation of Aggression in People with Learning Difficulties: A Review of Psychological Methods*, British Journal of Clinical Psychology, Nr 32, 1993